

- дітей // Жіночий Голос. – 1938. – Ч. 7. – 5 квітня. – С. 4–6. **5.** І. Г. Умови професійної праці для жінок в Німеччині / І. Г. // Жінка. – 1938. – Ч. 8. – 15 березня. **6.** Кононенко Х. Жінка в суспільному житті диктаторських режимів / Харитя Кононенко // Жінка. – 1935. – Ч. 17. – Вересень. **7.** М. Р. [Рудницька]. Жіноцтво на службі народів / М. Р. // Жінка. – 1936. – Ч. 19. – 1 жовтня. – С. 1–2. **8.** Матюшенкова М. Жіночий робітничий рух / М. Матюшенкова // Жіночий Голос. – 1936. – Ч. 2. – Листопад. **9.** Мурка. Обездолена жінка / Мурка // Жіночий Голос. – 1936. – Ч. 2. – Листопад. – С. 8–9. **10.** Наші позиції // Жінка. – 1935. – Ч. 22–23. – 1 грудня. **11.** Небезпечно наслідувати наосліп // Світ молоді. – 1938. – Ч. 12. – Грудень. – С. 4–6. **12.** Німецьке середнє шкільництво та його нове урегулювання // Світ молоді. – 1938. – Ч. 4. – Квітень. – С. 9–10. **13.** О. К. Конгрес II. Соціалістичного Інтернаціоналу у Відні / О. К. // Діло. – 1931. – Ч. 187. – 23 серпня. **14.** О. Л. Жінка Третьої Німеччини / О. Л. // Новий Час. – 1935. – Ч. 51. – 9 березня. **15.** Пленков О. Ю. III Рейх. Нацистское государство / О. Ю. Пленков. – СПб.: Изд. Дом. «Нева», – 2004. – 480 с. **16.** Сушкова О. Періодичні видання для жінок в Україні: динаміка розвитку та концептуальні особливості / Олена Сушкова. – Суми: Вид-во СумДУ, 2009. – 144 с. **17.** Фашизм несе неволю жінкам // Жіночий Голос. – 1933. – Ч. 6–7. – 15 липня. **18.** Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ), ф. 3889 («Русова Софія Федорівна»), оп. 1, спр. 23, 287 арк. **19.** Чикаленко Г. Фемінізм і криза демократії / Г. Чикаленко // Жіноча доля. – 1934. – Ч. 12–13. – 15 червня–1 липня. – С. 14–15. **20.** Юрків Ю. Українські жіночі організації Східної Галичини в міжнародному жіночому русі (1917–1939 рр.) [Електронний ресурс] / Юлія Юрків. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/Ues/2008_2009/Articles/1/Yurkiv.pdf **21.** Biesecke K. Der Lebensborn: Frauen zwischen Mythos und Macht / Katherine Biesecke. – Norderstedt: Books of Demand GmbH, 2009. – 184 S. **22.** Domarus M. Hitler: Reden und Proklamationen: 1932–1945: Teil 1–2, Bd. I – IV. T. 1. Triumph. Bd. 1. 1932–1934 / Max Domarus; [kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen] – 4 Aufl. – Leonberg: Pamminger, 1988. – 464 S. **23.** Frauen im Nationalsozialismus: Dokumente und Zeugnisse / herausg. Ute Benz. – M?nchen: Beck, 1993. – 247 S. **24.** Guenther I. Nazi chic? Fashioning Women in the Third Reich / Irene Guenther. – Oxford: Berg, 2004. – 499 p. **25.** Pine L. Nazi Family Policy. 1933–1945 / Lisa Pine. – New York: Berg Publishers, 1997. – 208 p. **26.** Sigmund A. M. Die Frauen der Nazis. Bd. I-II. Bd. 1. / Anna Maria Sigmund. – Wien: C. Ueberreuter Verlag, 1998. – 240 S. **27.** Stephenson J. Women in Nazi Germany / Jill Stephenson. – Harlow: Pearson Education, 2001. – 212 p. **28.** Weyrather I. Mutterlag und Mutterkreuz. Der Kult die deutsche Mutter im Nationalsozialismus / Irmgard Weyrather. – Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch Verlag, 1993. – 224 S.

Ірина Грабовська

Жінка в соціо-культурному просторі сучасної України

Аналізуються соціокультурні реалії сучасного українського суспільства у гендерному вимірі на прикладі жіночого лідерства в політиці та культурі

The socio-cultural realities of the modern Ukrainian society are analyzed from the gender point of view on the examples of woman's leadership in politics and culture

Видатна українська політична та громадська діячка Мілена Рудницька стверджувала, що український народ зможе жити тільки тоді, коли собі на службу поставить поруч чоловічих духовні та моральні сили жіноцтва.

Створити портрет української жінки на тлі нашої епохи з одного боку легко, адже без неї, її активної громадянської позиції, самовідданої праці, патріотизму та величезної працездатності, терплячості та наполегливості навряд чи можна було б говорити про існування такого феномену, як сучасна незалежна українська держава, двадцяту річницю існування якої відзначаємо сьогодні. З іншого ж боку, показати українську жінку такою, яка вона є насправді з усіма її досягненнями, радіощами та печалями, переживаннями та болями надзвичайно важко. Адже це вона поповнює ряди «білих ра-

бинь» у світі (100 тисяч українських жінок за офіційною статистикою МОМ було продано у рабство за попередні 19 років існування незалежної української держави), жертв домашнього насилля (за статистикою, кожен день три українські жінки стають жертвами знущання з боку близьких), одна виховує дитину (57 % розлучених чоловіків назавжди забувають про своє батьківство, не допомагають ні морально, ні матеріально своїм покинутим сім'ям). На жаль, подібний перелік може бути дуже довгим. Адже ж «...труднощі й неподобства пори «дикого ринку» вдарили насамперед по жіноцтву, багатьох дезорієнтували й принизили, десятки тисяч змусили шукати долі в чужих краях. За цих умов незайвим буде нагадування про ті випробування, що випадали на долю багатьох із попередніх поколінь українок, і про той

високий моральний орієнтир, який допомагав їм вистояти й утвердити себе і свій народ» [6, с. 8], – вважає І. Дзюба.

Доля української жінки як дволикий Янус: блиск і велич перемішані із стражданням та турботами. Одне абсолютно ясно, становище української жінки в суспільстві сьогодні варто осмислювати. Про її долю, особистісні способи самореалізації, самопочуття необхідно говорити як на рівні загальнонаціональних пріоритетних проблем, що знаходять своє відображення у засобах масової інформації, так і в серйозних наукових розвідках.

Роль українського жіноцтва не лише як соціальної групи, але насамперед, як громадянок у розбудові незалежної демократичної держави важко переоцінити. Сьогодні вони відомі політики та науковці, педагоги та лікарі, бізнесмени та журналістки, співачки та діячки культури тощо. І це явище є закономірним, адже українські жінки були завжди разом із чоловіками як у національно-визвольній боротьбі, так і в мирних трудових буднях.

Історія участі українського жіноцтва у боротьбі за свободу Батьківщини налічує чимало славних сторінок [5]. «Жінка України завжди брала участь у політичному житті народу. Вона була не тільки матір'ю і дружиною, а й активним учасником суспільно-політичного життя і навіть воїном. Та ніколи ще так масово і так трагічно не вела її доля дорогою подвигу нації, як в роки боротьби ОУН-УПА. Якщо взяти до уваги чисельність жінок в підрахунку жертв і перемог, то була вона безсумнівно не менш як чоловіків. Тут слід врахувати не тільки членів організації і безпосередніх воїнів УПА, але всю ту величезну, так звану жіночу сітку, без якої діяльність сотень, куренів і підпільних звен була б немислимою... Хіба всіх перелічити? Далі ми не можемо врахувати тут сотні тисяч матерів, які не тільки виховували синів і дочок патріотами, але в рішучу хвилину вложили в їхні руки меч і благословили на святу війну. Провівши синів у повстанці, матері не залишалися бездіяльними. Ночами переводили криївки загрозеним тереном, готували харчі, теплу одягу, вели розвідку, переховували хворих і ранених. Їх вбивали, катували, вивозили на певну смерть в сибірську тайгу, піддавали провокаціям» [2, с. 173], – пише дослідниця з Канади М. Гай.

Заради Батьківщини українська жінка робила те, на що іноді не ставало снаги у чоловіків. Так, наприклад, Олена Теліга повернулася до Києва і працювала тут на утвердження «української України» в страшні роки німецької окупації.

За свою націоналістичну діяльність відважна жінка була розстріляна фашистами. Перейти Збруч і працювати на рідній землі заради України Олена не раз закликала і Д. Донцова, якого високо цінувала та вважала своїм духовним поводирем. Але Д. Донцов не вірив в успіх справи. «Пробним каменем життя політика є його практична діяльність. На жаль, палкі заклики Донцова до перетворення України в національну державу залишилися суцільною теорією» [11, с. 79], – категорично стверджує І. Молчанова. Вочевидь, подібні оцінки особистісної позиції деяких видатних українців із вуст наших сучасниць теж мають право на існування. О. Теліга ж не лише життям, але і власною смертю підтвердила кожен рядок своїх полум'яних віршів, присвячених боротьбі за долю України. Вона могла б врятуватися. Товариші та і власна інтуїція попереджали її про навислу над життям небезпеку. Але зрадити справі і власним принципам Теліга не могла. «Я не можу втекти, – відповідала вона на вмовляння друзів, – бо хтось скаже, що залишила друзів у небезпеці, а раніш говорила про патріотизм і жертвовність. Коли я загину, то знайте, що свій обов'язок сповнила до кінця» [11, с. 78].

Довершеним і сильним постає образ поетки в спогадах знайомих та друзів. Жданович О. у розвідці-спогаді «Останні дні Олени Теліги» стверджує: «Поетка Олена Теліга була не лише твердою й героїчною в своїх поезіях, але такою ж була й у житті, і в хвилини смерті. Була одним із тих винятків, що своє літературне кредо реалізують в житті. Недаром один із катів висловився:

Я не бачив мужчини, щоб так героїчно вмирав, як ця гарна жінка.

Так Олена Теліга чином продовжила легенду, полум'яну легенду героїзму й посвяти. Завжди мріяла про те, щоб Бог послав їй «гарячу смерть – не зимне умирання», її гаряча смерть викувала ще одне звено в ланцюгу змагань української революції» [7, с. 346].

Покоління українських жінок як емігранток, так і з великої України першої половини ХХ століття та післявоєнне (після Другої світової війни) було виховане і почувало себе громадянками своєї омріяної майбутньої вільної Батьківщини. Олена Теліга не є одинокою героїнею-лицаркою, яка свідомо боролась за свою «українську Україну». Такими були Мілена Рудницька та Софія Русова, Зінаїда Мірна та Олена Степанів, Оксана Мешко та Ірина Сенік, Алла Горська та Михайлина Коцюбинська і ще багато інших, про яких можна сказати словами непересічної

особистості, поетки та громадської діячки І. Сенник: «В наших очах, як говорила п. Мілена Рудницька: «Українська жінка – це Мати Батьківщини, мати свого Народу, обов'язки якої не кінчаються на порозі власного дому. Маємо бути громадянками в чотирьох стінах нашої хати, маємо бути матерями в суспільному житті, і не треба пояснювати, що значить бути нею на кожному кроці буденного життя, у кожному слові і в кожній думці».

В умовах нашого політичного життя – бути громадянкою у себе дома значить передовсім: вкорінити в дитину від ранньої молодости найглибше переконання, що добро одиниці мусить бути підпорядковане щастю загалу і що доля одиниці нерозривно зв'язана з долею Нації. Не може бути ні для нас, ні для наших найближчих вигідного життя, особистої кар'єри, власного щастя, так довго, поки страждає Батьківщина» [12, с. 103–104].

Фактично, долі таких жінок як і образ Олени Теліги стали символом героїчної української жінки ХХ століття. Не випадково вже у незалежній Україні виникають громадські організації, встановлюються пам'ятники, створюються видавництва, які носять ім'я найвидатніших доньок України.

Не можна не погодитись із думкою І. Дзюби про те, що «нині ми переживаємо новий виток жіночої емансипації, піднесення жіночого руху і вибуху жіночої «енергетики» в усіх сферах життя. Скільки яскравих постатей жінок буквально оновлюють обличчя української літератури, мистецтва, науки!» [6, с. 7–8].

До сонму видатних постатей історії вже незалежної України належать ті наші співвітчизниці, які розбудовували українську державність та українське суспільство всі попередні 20 років. Не простим і не легким був їх шлях, але найвишніші із тих, ким сьогодні гордиться Україна, були відзначені найвищою державною нагородою у сфері культури – Національною премією України імені Тараса Шевченка. Їх варто назвати поіменно. Це і актриса Лариса Кадочникова, яка отримала найвищу творчу відзнаку за виконання ролі Марічки у фільмі «Тіні забутих предків» у 1991 році. І письменниця-дослідниця Лідія Коваленко за створення у співавторстві Народної Книги-Меморіалу «33-й. Голод» (1993). І видатна кінорежисерка зі світовим ім'ям Кіра Муратова (1993). І Світлана Фоміних – художня керівниця і диригентка жіночого академічного хору м. Миколаєва (1993). І письменниця, відома історичка Олена Апанович, яка отримала найвищу творчу відзнаку у 1994 році за напи-

сання книги «Гетьмани України і кошові атамани Запорізької Січі». До непересічних особистостей належить і лауреатка Національно премії імені Тараса Шевченка, сподвижниця, вірна подруга, сестра видатного українського громадського діяча, правозахисника, літературознавця, поета, в'язня совісті Івана Світличного, журналістка зі США Надія Світлична (1994), на жаль, вже покійна. У 1995 р. цю високу нагороду отримала Віра Свенціцька – одна із авторів-упорядників альбому «Українське народне малярство ХІІІ-ХХ ст.». 1996 року премією було відзначено двох визначних літераторок України – Ірину Жиленко та Раїсу Іванченко. У 1997 році ряди лавреатів поповнило ім'я художниці Людмили Семикіної; у 1998 році – двох талановитих художниць: Марії Литовченко та Ольги Нагорної. У 2000 році нагорода знов була вручена українській художниці Марфі Тимченко. У 2003 році творча діяльність художниці-сценографа Марії Левитської була відзначена на найвищому державному рівні. Список видатних українок, які внесли значний вклад у розвиток вітчизняної культури, поповнився іменами артисток Юрченко Людмили (2004) та Наталії Сумської (2008), архітекторки Зореми Нагієвої з м. Сімферополя (2005), літературознавиці Михайлини Коцюбинської (2005), письменниць Марії Матіос (2005) та Любові Голоти (2008).

Вочевидь, українці могли би запропонувати і кандидатуру на здобуття Нобелівської премії в галузі літератури – видатну українську поетку, громадську діячку Ліну Костенко.

Зростання ролі жіноцтва у суспільно-культурному житті української спільноти не є випадковим. Адже впродовж ХХ ст. відбулося значне зростання кількості високоосвічених жінок, які сьогодні у всіх розвинених країнах становлять 49–53 % випускників вищих навчальних закладів. На щастя, ці процеси не минули й сучасну Україну. Маємо чимало діяльних, розумних, освічених і достойних жінок, здатних до керівної суспільної ролі. Не можна стверджувати, що сьогодні не відбувається певне усвідомлення цієї істини. Так, далеко не феміністка, жінка із великим життєвим та професійним досвідом, доктор філософських наук, професор А. І. Горак у книзі спогадів «Сорок сороков» писала: «Звичайно, домінує стереотип, що викривляє істину: чоловік здатен керувати краще. Я схилиюсь до того, щоб цей стереотип відкинути. Жінки у наш час мудріші, глибші, емоційніші, душевніші, а без цих якостей керувати освіченими людьми неможливо. І потім, їхній духовний потенціал, недостатньо реалізований в умовах

отупляючого побуту, вага якого лягає на жіночі плечі, незрівнянно вищий» [3, с. 66].

Підтвердження вище наведених слів на рівні державного керівництва може проілюструвати сьогодні кожен українець. Сучасну українську політику важко уявити без цілого ряду представниць так званої «слабкої статі». І часто-густо саме жіноча половина політикуму демонструє здатність до дії, що не до снаги політикові-чоловіку. Принаймні такою є Юлія Тимошенко, яку дехто із серйозних політичних аналітиків відносить до числа «батьків-засновників» (саме до «батьків», що, безумовно, є теж достатньо показовим фактом!) теперішньої української держави. Саме в часи незалежності вперше в історії України прем'єр-міністром стала жінка – Юлія Тимошенко. Проте, все ж не варто забувати, що і в даному випадку продовжує діяти відоме гасло: виняток лише підтверджує загальне правило – політика – не жіноча справа! Загальником недеklarативного рівня в українському політикумі залишається і погляд на жінку як помічницю та керовану, а не самостійну політично-відповідальну фігуру [4]. Це підтверджують факти. Так за часи української незалежності у Верховній Раді шести скликань кількість жінок становила всього лише від 3 до 8 відсотків. Ситуація, що склалася дозволяє аналітикам стверджувати, що в сучасній українській державі «панує властива для традиціоналістських суспільств чоловіча влада і властива для неї чоловіча демократія. Тенденції кардинальних ґендерних змін не спостерігаються. Це означає, що доступ жінок до прийняття загальнообов'язкових рішень залишиться обмеженим, що домінування чоловічого представництва у парламенті призведе й надалі до домінування тих цінностей, які насамперед пов'язані із забезпеченням чоловічих владних інтересів» [9, с. 53].

Проблема із жіночим політичним лідерством в Україні поглиблюється ще й тим, що українське населення – «старе». Особливо за рахунок жіночої частини. Відомо, що переважна частина людей післяпенсійного віку – жінки-вдови. Вони ставляться до жінок в українській політиці, зокрема, до Леді Ю. часто дуже негативно не лише як до персон, але і як до уособлення феномену політика загалом. Це видно навіть із побіжних спілкувань із випадковими співрозмовниками. Можливо, це проблема для психоаналітика, але відкривається і найпростіше: «Я все життя провела на кухні (мається на увазі реальна вага в соціальному просторі цієї людини), терпіла п'яницю-чоловіка (чи чоловіка-невдачу), пожертувала своїм «Я» заради інших членів сім'ї,

а вона керує чоловіками. Вона успішна, бажана, незалежна, розумна плюс красива (навіть не втішишся тут тим, що є конфлікт між розумом та красою, бо й те, й інше в наявності). Ні, «юльки» не можуть керувати країною!»

Отже, переважна більшість пенсіонерок – електоральна проблема для харизматичних жінок українського політикуму, реального і потенційного. Не кажучи вже про те, що є й просто такий фактор, як сприйняття на рівні симпатій-антипатій. Є певна категорія людей, які обирають за принципом: «Я за Януковича, бо люблю красивих чоловіків» (реально зафіксовані факти, що знайшли відображення у пресі напередодні виборів діючого президента України). Цю ж тенденцію помітила і львівська дослідниця з ґендерної проблематики Оксана Кісь, коли її колега-науковець аргументував свою підтримку Блоку Юлії Тимошенко тим, що сама очільниця БЮТу дуже гарна жінка і подобається йому саме як жінка. Таким чином не погіршили проти істини ті дослідники, які стверджують, що українець таки в основному вибирає серцем, а не розумом. Отже, ще довго при таких установах та очікуваннях населення України буде обирати симбіоз співачок із олігархами. Тому важко не погодитись із твердженням аналітиків про те, що портрет жіночого політичного лідерства в сучасній Україні навряд чи можна вважати європейським. «В Україні на найвищому рівні представницької демократії власне не відбулося таких ґендерних змін, які властиві майже всім країнам Європи на рубежі ХХ-ХХІ століть, а саме – тенденції утвердження рівності між статями. В країнах Євросоюзу жінки становлять приблизно 30–40 % парламентаріїв. ...український парламент за ґендерним складом знаходиться на ґендерній периферії Європи. І не тільки Європи» [9, с. 54].

Сьогодні в системі законодавчої влади жінок в 19 разів менше, ніж чоловіків. На вищих керівних посадах в системі виконавчої влади чоловіків більше ніж у 13 разів. У системі судової влади найвищого рівня (у Конституційному Суді та складі судових палат Верховного Суду) – приблизно в 5 разів.

В інших сферах життя українського суспільства теж існують ґендерні розриви. Так, в системі власності, у великому бізнесі майже 100 % капіталу належить чоловікам. У малому та середньому бізнесі – приблизно п'яту частину власності контролюють жінки, що породжує у свою чергу нерівновагу у доступі до ресурсів та їх розподілі. В країні існує вертикальна сегрегація у сфері професійної зайнятості. Жінки

як правило працюють у нижче оплачуваних сферах, завдяки чому середня оплата їх праці в середньому становить лише 2/3 від чоловічої. Сьогодні Україна втрачає свій людський потенціал, не в останню чергу через те, що абсолютна більшість українок не може дозволити собі мати більше однієї дитини [10, с. 18–19].

І це ще один із аргументів на користь реально існуючої і досить нагальної потреби – наукового аналізу реального становища українського жіноцтва та його ролі в постколоніальній сучасній Україні, з усіма проблемами, потребами, досягненнями, можливостями та перспективами української жінки. Чимало дослідників сьогодні зазначають, що постколоніалізм як форма опору та як форма критики, тісно пов'язаний із питаннями націоналізму. В контексті всього вище викладеного особливого значення набуває проблема взаємодії питань ґендеру та націоналізму в постколоніальному контексті теперішньої української дійсності. Видається, що постколоніальний ґендерний дискурс може бути одним із найперспективніших напрямків аналізу виявлених проблем.

Аналізуючи стан розробленості питання взаємодії постколоніального національного дискурсу та ґендерної теорії в західноєвропейській науці, В. Чернецький зазначає: «Однією з найбільш продуктивних спроб зв'язати (пост)колоніальний націоналізм із ґендерними питаннями є есей Енн Мак Клінток «Більш не у майбутньому раю: націоналізм, ґендер та раса». Авторка стверджує, що націоналізми базуються на «соціальних дискусіях, які є часто гострими і завжди ґендерно маркованими». «...представники феміністської думки, особливо на Заході, лише нещодавно прийшли до визнання націоналізму як важливого для фемінізму питання» [13, с. 219]. А між тим в гуманітаристиці ця проблема була поставлена і розглянута ще у 80-х роках ХХ ст. американською дослідницею-істориком українського походження М. Богачевською-Хом'як у роботі «Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939» [1].

Маємо й інші напрацювання цілого ряду українських сучасних дослідниць ґендерних та феміністичних проблем, що у свою чергу дозволяє говорити про створення теоретичного фундаменту для розвитку ґендерної демократії в сучасній Україні як однієї з умов входження України в коло цивілізованих країн Євросоюзу.

Проте, найкращі теоретичні напрацювання

зазнають краху, якщо українське жіноцтво масово не займе позицію активних відповідальних творців свого майбутнього і майбутнього своїх дітей у цій державі, утверджуючи її незалежність назавжди. «Коли українська жінка зрозуміє всю велич свого завдання, вона міцно стане на боротьбу з неправдою і злом, вона вщепить своїм дітям безмежну любов до батьківщини, вона поблагословить їх на чесну боротьбу з одвічним ворогом, навчить їх справжньої любові і братерства. Тоді зникнуть партійні суперечки між братами, що так багато нашкодили нам у час будування Української держави...» [8, с.1162]. Можливо саме тоді українська жінка справді зможе виконати місію Берегині української держави, якою сьогодні її наділяють чимало відомих діячів України.

1. *Богачевська-Хом'як М.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939 / М Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
2. *Гай М.* Українська жінка в ОУН і УПА / М. Гай // Гомін України '96. Альманах. – 1996. – Торонто. Онтаріо. Канада. – С. 170 – 175.
3. *Горак А.* Сорок сороков / А Горак. – К.: Стило, 2009.
4. *Грабовська І., Кобелянська Л.* Ladies first: Феномен жіночого політичного лідерства в Україні. / Ірина Грабовська, Л. Кобелянська. – К.: К.І.С., 2007. – 144 с.
5. *Грабовська І.* Українська «жінка-лицар» між міфом і реальністю / Ірина Грабовська // Сучасність. – № 3. – 2010. – С. 204 – 212.
6. *Дзюба І.* Книжка про видатних українок / І. Дзюба // Українки в історії / За заг. ред. В.Борисенко. – К.: Либідь, 2004.- с. 7- 8.
7. *Жданович О.* Останні дні Олени Теліги / О. Жданович // Теліга Олена. Листи. Спогади/ Упорядник Надія Миронець. – 2-ге вид. випр. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2004.
8. *Жук Є.* Роля жінки в житті нації / Є. Жук // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. – Кн. 10 (116 (190), жовтень, 1963. Річник X (XVI)) – Вид.: Українська видавнича спілка, Лондон, 1963. – С. 1162–1165.
9. *Кобелянська Л., Мельник Т.* Час обирати жінок / Л. Кобелянська, Т. Мельник. – К.: К.І.С., 2006. – 70 с.
10. *Мельник Т. М.* Творення суспільства ґендерної рівності: міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн з ґендерної рівності / Т. Мельник. Друге доповнене видання. – К.: Стило, 2010.
11. *Молчанова І.* Особисте і загальне при складанні теорій / І. Молчанова // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал. – № 6. – 2007. – С. 12.
12. *Сеник І.* В пошану українським жінкам / І. Сеник. // Новий шлях. Український тижневик. – Др. і накл. «Нового шляху», Торонто, Канада, 1993. – С. 103 – 104.
13. *Чернецький В.* Протистоячи травмам: ґендерно та національно маркована тілесність як наратив та видовище у сучасному українському письменстві / В. Чернецький // Ґендерна перспектива. – К.: Факт, 2004.